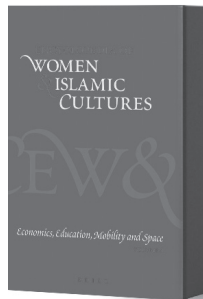

جلد چهارم «دانشنامه زنان و فرهنگ‌های اسلامی»^۱ و جایگاه آن در پروژه اویک^۲

نوشته بدرالسادات شاهرزایی^۳

10.30484/jii.2026.3382 | negarsashahrezaei@gmail.com

• استناد: شاهرزایی، بدرالسادات (۱۴۰۵). جلد چهارم «دانشنامه زنان و فرهنگ‌های اسلامی» و جایگاه آن در پروژه اویک. *مجله مطالعات ایرانی - اسلامی*. (۲) ۱۶. ص ۱۰۰-۱۰۵.

1. *Encyclopedia of Women & Islamic Cultures*, Volume; IV. Economics, Education, Mobility, and Space, Edited by: Suad Joseph, Brill, Leiden-Boston, 2007 .
2. اویک (EWIC) = *Cultures Encyclopedia of Women & Islamic*

۳. کارشناس ارشد تاریخ معاونت پژوهش سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

این اثر گستره‌ای بسیار وسیع از موضوعات مرتبط با زندگی مادّی، اجتماعی و محیطی زنان را پوشش می‌دهد. مهم‌ترین محورهای مطالعاتی این جلد عبارت‌اند از: اقتصاد، آموزش، جابه‌جایی و تحرک، محیط‌ها و اماکن.

«دانشنامه زنان و فرهنگ‌های اسلامی» یکی از گسترده‌ترین پروژه‌های دانشنامه‌ای در حوزه مطالعات زنان، جهان اسلام و فرهنگ‌های مرتبط با اسلام است. نخستین گفت‌وگوهای این پروژه در سال ۱۹۹۴ شکل گرفت و قرارداد رسمی آن در اواخر دهه ۱۹۹۰ منعقد شد. نتیجه این گفت‌وگوها، درنهایت، به انتشار شش جلد چاپی انجامید که از سوی انتشارات بریل به بازار علمی عرضه شد. جلد چهارم این دانشنامه، به سردبیری سعاد جوزف^۱، در سال ۲۰۰۷، در ۶۱۴ صفحه به زبان انگلیسی، توسط انتشارات بریل به چاپ رسید و به محورهای اقتصاد، آموزش، جابه‌جایی (مهاجرت) و محیط‌ها و اماکن اختصاص دارد. این جلد در میانه مسیر چاپ دانشنامه منتشر شد و بنا به تصریح سردبیر، در زمان انتشار آن، پروژه او یک حدود دوسوم فرایند تولید خود را پشت سر گذاشته بود. این جلد نه تنها از جهت حجم و تنوع مدخل‌ها، بلکه از نظر خودآگاهی نظری درباره مسئله «فرهنگ اسلامی» و نسبت آن با زندگی مادّی زنان، جایگاهی مهم در کلیت دانشنامه دارد. گفتار حاضر سعی دارد تا به شیوه توصیفی - تحلیلی ساختار محتوایی و رویکردهای موضوعی این اثر را معرفی کند.

1. Suad Joseph.

۱. منطق سازمان‌دهی و رویکرد موضوع‌محور

یکی از تصمیم‌های بنیادین هیئت سردبیری «دانشنامه زنان و فرهنگ‌های اسلامی»، عدول از سازمان‌دهی صرفاً الفبایی و حرکت به‌سوی سامان‌دهی موضوع‌محور است که در پیشگفتار جلد چهارم درباره آن به تفصیل گفتگو و در مجلدات دوم تا پنجم اعمال شده است. جلد چهارم، محصول همین رویکرد است؛ رویکردی که در آن، مدخل‌ها نه بر اساس تقدم واژگانی، بلکه بر اساس هم‌نشینی مفهومی و پیوندهای نظری سامان یافته‌اند.

سردبیر تصریح می‌کند که این جلد از ابتدا با طرحی صلب و بسته تنظیم نشده بود، بلکه در جریان فرایند تألیف، موضوعاتی که در حوزه‌های اقتصاد، آموزش، تحرک و محیط‌ها و اماکن تولید شدند، به تدریج انسجام یافتند و در قالب یک مجلد مستقل گردآوری شدند. از این‌رو، این جلد را می‌توان بازتابی از «پویایی تولید دانش» در مطالعات زنان و فرهنگ‌های اسلامی دانست.

۲. دامنه کَمّی و کیفی مدخل‌ها

بر اساس اطلاعات پیشگفتار، برای جلد چهارم در ابتدا ۷۳۴ مدخل، ذیل ۸۷ موضوع پیش‌بینی شده بود. در نهایت، ۵۳۹ مدخل مورد تأیید رسمی قرار گرفت که از میان آنها، برای ۳۱۳ مدخل، نویسنده پیدا شد و ۲۶۳ مدخل پس از داوری علمی، برای چاپ در این جلد پذیرفته شد. از این مجموعه، ۱۵ مدخل از نوع مدخل‌های کلی یا مروری^۱ هستند که نقش چهارچوب‌دهنده و تحلیلی دارند.

چهل مدخل دیگر که تا زمان نهایی‌سازی جلد چهارم آماده انتشار نبودند، برای چاپ در جلد ششم (ضمیمه و نمایه) کنار گذاشته شده‌اند. این آمار، به‌روشنی از وسعت پروژه، دشواری‌های تأمین نویسنده و همچنین کمبود پژوهش در برخی حوزه‌های جغرافیایی و موضوعی حکایت دارند.

۳. محورهای مطالعاتی جلد چهارم

این اثر گستره‌ای بسیار وسیع از موضوعات مرتبط با زندگی مادّی، اجتماعی و محیطی زنان را پوشش می‌دهد. مهم‌ترین محورهای مطالعاتی این جلد عبارت‌اند از: اقتصاد؛ شامل بازارهای محلی و جهانی، اقتصاد رسمی و غیررسمی، صنایع دستی، کار خانگی، کار حرفه‌ای، کار جنسی، بانکداری اسلامی، اعتبارات خرد، سازمان‌های اعتباری، اصلاحات ارضی، تجارت، و اقتصادهای دامداری و کوچ‌نشینی.

آموزش: بررسی آموزش زنان از دوره‌های پیشاستعماری تا دوره‌های استعماری و پساستعماری، نقش آموزش در کنشگری زنان، و محدودیت‌ها و فرصت‌هایی که نظام‌های آموزشی برای زنان ایجاد کرده‌اند.

جابه‌جایی و تحرک: شامل مهاجرت داخلی و بین‌المللی، آوارگی، پناهندگی، برده‌داری، جابه‌جایی‌های اجباری و داوطلبانه، و پیامدهای جنسیتی این تحولات.

محیط‌ها و اماکن: تحلیل محیط‌های شهری و روستایی، شهر اسلامی، شهر استعماری، شهر جهانی، محیط‌ها و اماکن مذهبی مانند مساجد، و اماکن جنسیتی‌شده‌ای همچون حرمسراها.

۴. سازمان‌دهی جغرافیایی و روش مقایسه‌ای

مدخل‌های این جلد به‌صورت الفبایی، بر اساس موضوع، و در درون هر موضوع، الفبایی بر اساس منطقه جغرافیایی تنظیم شده‌اند. این شیوه، امکان مطالعه تطبیقی میان مناطق مختلف جهان اسلام را فراهم می‌سازد، بی‌آنکه تفاوت‌های محلی و تاریخی نادیده گرفته شود.

سرمدیر به‌صراحت تأکید می‌کند که تقسیم‌بندی‌های جغرافیایی و منطقه‌ای، بر ساخته‌های پژوهشی هستند و نه مرزهایی طبیعی. این خودآگاهی روش‌شناختی، به‌ویژه برای مطالعات ایرانی و اسلامی که همواره با مسئله تعریف «منطقه» و «جهان فرهنگی» مواجه هستند، اهمیتی اساسی دارد.

۵. تصاویر و نقش آنها در تولید معنا

فهرست تصاویر نشان می‌دهد که تصاویر جلد چهارم نه عنصری تزئینی، بلکه بخشی از استدلال علمی اثر هستند. نمونه‌هایی از این تصاویر عبارت‌اند از:

- مصرف و مصرف‌زدگی (کالایی شدن) در ایران معاصر،
- صنایع‌دستی عثمانی و پیوند آن با بازارهای جهانی،
- دیوار حائل در فلسطین و پیامدهای زیست‌محیطی و اجتماعی آن،
- محیط‌ها و اماکن (فضاهای) زنانه در حرمسرای عثمانی،
- حضور زنان در محیط‌ها و اماکن مذهبی شمال آفریقا و آفریقای زیرصحر (جنوب صحرا).

این تصاویر به‌طور آگاهانه کلیشه‌های شرق‌شناسانه دربارهٔ انفعال زنان در جوامع اسلامی را به چالش می‌کشند.

مدخل‌های این جلد به صورت الفبایی، بر اساس موضوع، و در درون هر موضوع، الفبایی بر اساس منطقه جغرافیایی تنظیم شده‌اند. این شیوه، امکان مطالعه تطبیقی میان مناطق مختلف جهان اسلام را فراهم می‌سازد، بی‌آنکه تفاوت‌های محلی و تاریخی نادیده گرفته شود.

۶. شبکه مشارکت‌کنندگان و تولید جمعی دانش

بخش قدردانی‌ها نشان‌دهنده وسعت شبکه علمی این پروژه است. دهها ویراستار، پژوهشگر، دستیار پژوهشی و نهاد دانشگاهی در تولید این جلد مشارکت داشته‌اند؛ دانشگاه کالیفرنیا، دیویس^۱، نقشی نهادی و محوری ایفا کرده و بنیاد فورد و نهادهای بین‌المللی دیگر، پشتیبانی مالی پروژه را بر عهده داشته‌اند.

حضور ویراستاران برجسته‌ای چون افسانه نجم‌آبادی،^۲ جولی پیتیت،^۳ ستنی شامی،^۴ ژاکلین سیابنو^۵ و نیز کتایون مزدپور به‌عنوان عضو هیئت مشاوران از پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی ایران جایگاه این جلد را در پیوند با مطالعات ایران، خاورمیانه و جهان اسلام تقویت می‌کند.

۷. پرسش محوری: آیا پدیده‌ها «اسلامی» هستند؟

یکی از مهم‌ترین دستاوردهای نظری این جلد، طرح پرسشی بنیادین است: آیا پدیده‌هایی چون فقر، آموزش، مهاجرت، بی‌خانمانی یا سازمان‌دهی محیط‌ها و اماکن، در جوامع اسلامی واجد ویژگی‌های «اسلامی» خاص هستند؟

پاسخ، به‌جای ارائه تعمیم‌های ساده‌نگارانه، بر وابستگی به بافت محلی، تاریخی و فرهنگی تأکید دارد. الگوهای مشاهده‌شده اغلب حاصل ترکیب پیچیده‌ای از تاریخ، سیاست، اقتصاد و فرهنگ‌های محلی است، هرچند نقش سنت‌های اسلامی نیز به‌طور موردی تحلیل و بررسی می‌شود.

۸. نسبت جلد چهارم با ایران و ایران‌شناسی (جمع‌بندی تحلیلی)

از منظر مطالعات ایرانی، جلد چهارم «دانشنامه زنان و فرهنگ‌های اسلامی» واجد

1 . University of California, Davis
2 . Afsaneh Najmabadi (Harvard University)
3 . Julie Peteet (University of Louisville)
4 . Seteney Shami (Social Science Research Council)
5 . Jacqueline Siapno (University Melbourne)

اهمیتی دوچندان است. نخست آنکه ایران، هم به‌عنوان یک جامعه مسلمان و هم به‌عنوان بخشی از یک حوزه تمدنی تاریخی، در بسیاری از محورهای این جلد به‌طور مستقیم یا تطبیقی حضور دارد؛ از اقتصاد و مصرف گرفته تا آموزش، محیط‌ها و اماکن و فضاهای شهری، و کنشگری زنان.

دوم آنکه، رویکرد این جلد، که بر تحلیل زندگی مادی، فضای زیستی و جابه‌جایی زنان تأکید دارد، با سنت‌های نوین تاریخ اجتماعی و فرهنگی ایران هم‌خوان است و امکان بازاندیشی در موضوعاتی چون شهر ایرانی، اقتصاد خانواده، آموزش زنان و فضاهای جنسیتی‌شده را فراهم می‌کند.

این جلد، الگویی روش‌شناختی برای ایران‌شناسی معاصر ارائه می‌دهد، الگویی که در آن، «ایران» نه به‌عنوان موردی استثنایی و منفک، بلکه در پیوندی تطبیقی با دیگر جوامع اسلامی مطالعه می‌شود، بی‌آنکه ویژگی‌های تاریخی و فرهنگی آن نادیده بماند.

درمجموع، با توجه به مطالب یادشده، جلد چهارم «دانشنامه زنان و فرهنگ‌های اسلامی» را می‌توان یکی از غنی‌ترین و داده‌محورترین مجلدات این مجموعه دانست. تمرکز آن بر اقتصاد، آموزش، جابه‌جایی، و فضا و محیط‌های زیستی، امکان فهمی عمیق‌تر از تجربه زندگی زنان در جهان اسلام را فراهم می‌سازد و برای پژوهشگران مطالعات ایرانی و اسلامی منبعی مرجع و الهام‌بخش به شمار می‌آید.